

Katarzyna Waszczyńska

Wokół problematyki *tożsamości*¹

Identity. Some theoretical remarks

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest zagadnieniu tożsamości. W pierwszej części przedstawione zostały rozważania teoretyczno-metodologiczne dotyczące terminu i pojęcia tożsamość. Na podstawie literatury [tekst powstał w 2006 roku] zostały także scharakteryzowane „różne tożsamości” [różne zakresy tożsamości], m.in. jednostkowa, grupowa, społeczna, kulturowa itd. Druga część artykułu skoncentrowana jest zaś na poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o rolę miejsca, w którym się żyje w kształtowaniu poczucia tożsamości człowieka.

Słowa kluczowe: tożsamość, poczucie tożsamości, teoria i metodologia nauk społecznych, regionalizm

Summary: The article is devoted to the issue of identity in social sciences. The first part presents the theoretical and methodological considerations concerning the notion and term identity. Based on the state of arts literature [texts published in Polish by 2006]. I scrutinize “different identities” [different ranges of identity]: individual, collective, social, cultural, etc. The second part of the article focuses on the question what role our place of living plays in the shaping of human identity.

Keywords: Identity, theory and methodology of social sciences, localism

¹ Artykuł powstał w 2006 roku i jego podstawę stanowi wybrana i dostępna wówczas literatura tematu – patrz bibliografia.

I. Rozważania teoretyczno-metodologiczne dotyczące problematyki *tożsamości*

Refleksje teoretyczne na temat *tożsamości* można odnaleźć w wielu dziedzinach nauki: antropologii, psychologii, socjologii i filozofii. Interesuje się nią również publicystyka. Ta powszechność i zainteresowanie wynika przede wszystkim z aktualności zagadnień związanych z człowiekiem i jego egzystencją.

Co kryje się pod tym pojęciem?

Zygmunt Bauman, szukając odpowiedzi na to pytanie, stwierdza, że refleksja dotycząca tożsamości pojawia się wtedy, gdy dochodzi do konfrontacji, do sytuacji zagrożenia, którą badacz obrazuje, posługując się metaforą fortecy obleganej przez wroga (Bauman 1993, s. 7, 8; 2001, s. 8). Pogląd o aktualizowaniu się problemu tożsamości w „momencie utraty lub zmiany punktów odniesienia, pozwalających własną tożsamość określić” podziela również Aldona Jawłowska (2001, s. 51). Wymienieni naukowcy zwracają uwagę także na fakt kreowania, konstruowania tożsamości oraz możliwość wpływania na jej kształt. „Tożsamości nie dostaje się ani w prezencie, ani z wyroku bezapelacyjnego; jest ona czymś, co się konstruuje i co można (przynajmniej w zasadzie) konstruować na różne sposoby” (Bauman 1993, s. 8). Tym bardziej, że pytania o tożsamość „powracają im bardziej tożsamość staje się czymś zadaniem, a nie danym z racji zajmowanego określonego miejsca w uporządkowanym i stabilnym świecie” (Jawłowska 2001, s. 51). Te spostrzeżenia odnoszą się do współczesności i wyzwania, które stawia ona przed człowiekiem. Akcentowane są więc zmienność tożsamości oraz możliwości wyboru jej treści – elementów ważnych dla każdego z nas w danym kontekście czasoprzestrzennym i społecznym. Wskazywane są również dwie przeciwstawne tendencje: do rozproszenia tożsamości i wtedy mówi się o jej kryzysie – oraz do budowania tożsamości, także tych „<<silnych>>, dających poczucie bezpieczeństwa i zakorzenienia w szybko zmieniającym się społeczeństwie” (Jawłowska 2001, s. 56, 57). Tak więc obserwacją współczesnego świata skłania badaczy, zajmujących się problematyką tożsamości², do poszukiwania odpowiedzi na pytania o charakter

² Choć, jak stwierdza A. Jawłowska, współczesna refleksja na temat *tożsamości* odwołuje się przede wszystkim do badań konsumenckich modeli tożsamości. One bowiem zostały uznane za jedne z istotniejszych przemian kulturowych końca wieku [XX – przyp. autora] (Jawłowska 2001, s. 56).

tożsamości, jej cel – czemu ma ona służyć, czy warunki niezbędne do jej istnienia. Natomiast pytanie „czym jest?” pozostaje w tle tych dociekań.

Warto więc zwrócić uwagę na to, czym jest tożsamość. W literaturze podejmującej tę kwestię można zauważyć, że najczęściej stosuje się takie określenia, jak: zjawisko (np. Babiński 1997, 1998, Mach 1994), fenomen (np. Nikitorowicz 1995) czy konstrukt (np. Warmińska 1999, Bausinger 1983). Już same te określenia wskazują, że pojęcie to cechują wieloznaczność i złożoność. Potwierdza je także wielość tworzonych koncepcji teoretycznych, mających służyć opisowi tej problematyki. I właśnie dlatego chciałabym przybliżyć niektóre z rozważań dotyczących istoty tożsamości.

Tożsamość - od terminu do pojęcia

Termin *identity* tłumaczony jako *tożsamość*³ wprowadził do nauk społecznych⁴ w latach 50. XX wieku Erik Erikson⁵ – psycholog, odwołujący się do tradycji postfreudowskiej. Podkreśla się jednak, że zagadnieniem tym zajmowano się już wcześniej, a czynili to między innymi tacy naukowcy, jak: W. James, Ch. H. Cooley, J. M. Baldwin, G. H. Mead, J. Dewey, R. E. Park, F. Znaniecki (Melchior 1990, s. 22).

Wspomniane angielskie słowo *identity* w języku polskim posiada jednakże dwa odpowiedniki. Pierwszy oznacza *tożsamość* - tzn. „bycie tym samym; identycznym” (*Słownik języka polskiego* 1981, t. 3, s. 519). Drugi - *identyfikację* - definiowaną jako „stwierdzenie czyjejs tożsamości, ustalenie jednakowości czegoś w porównaniu z czymś”; „upodobnianie własnej osobowości do jakiegoś wybranego wzorca

³ Dokładnie chodziło o *tożsamość jednostki*.

⁴ Warto zaznaczyć, że zagadnienie tożsamości przypisywane jest przede wszystkim refleksji filozoficznej i rozpatrywane w dwóch znaczeniach: jako wyrażenie relacyjne, oznaczające „bycie takim samym” - nazwane „tożsamością jakościową” oraz jako oznaczenie pewnej „treści” przedmiotu, tego czym dany przedmiot jest. Za inicjatora pojęcia tożsamości osobowej typu jakościowego uważa się Johna Locke’a. Najpełniej zaś rozróżnienie tożsamości na tożsamość typu „idem” („same”) - czyli klasyfikację oraz „ipse” („self”) - treść przedstawił i omówił P. Ricoeur. (Grzegorek 2000, s. 54, Pawlak 2000, s. 129, 130). Paul Ricoeur stworzył także koncepcję „tożsamości narracyjnej”, którą traktuje jako pomost między tożsamością „idem” i „ipse”. Koncepcja ta została wykorzystana w psychologii przez McAdamsa (Pawlak 2000, s. 130, 131).

⁵ Był to artykuł pt. *Identity and the Life Cycle*, „Psychological Issues”, 1, I, 1959.

osobowości (...); proces utożsamienia się (...) z jakimś wzorcem osobowym” (*Słownik...* 1978, t. 1, s. 766). Już na podstawie tych definicji widać, że ich zakresy znaczeniowe nie pokrywają się, a mimo to często używane są jako synonimy (np. przez E. Nowicką, G. Babińskiego). Jako synonimy *tożsamości* traktuje się także takie określenia, jak: *świadomość*, *samoświadomość*, *samookreślenie*, *autodefinicja*, *obraz siebie*, *koncepcja siebie*, *osobowość*, *charakter* itd., choć również ich zakresy są odmienne. Zdarza się jednak i tak, że *tożsamość* i *identyfikacja* pojawiają się w jednej definicji, a jedno wyjaśnia drugie, np. „tożsamość to suma identyfikacji jednostki” (Kłoskowska 1992, s. 138).

Kolejną kwestią są dwa znaczenia terminu *identity*. Znaczenie etymologiczne tego słowa wskazuje na podobieństwo, jakąś identyczność (*idem* = ten sam), może jednak wskazywać także na inny sens, odnoszący się do różnicy, odrębności (jest ten sam, tzn. nie jest inny). Należy zatem uwzględnić dwa aspekty tożsamości: podobieństwo i różnicę.

Powyższe rozważania terminologiczne sygnalizują, że także *tożsamość* - pojęcie charakteryzować będzie złożoność. Tym bardziej, że – jak zauważa Grzegorz Babiński – pojęcie to ma „w znacznym stopniu metaforyczny i stopniowalny charakter” (1997, s. 85). W jaki sposób zatem *tożsamość* jest definiowana i co oznacza?

Po pierwsze: *tożsamość* rozpatrywana jest w znaczeniu węższym jako „jedność z czymś”, co „jest także pewną jednością” (Babiński 1997, s. 84), przez co nawiązuje się do definicji słownikowej. Częściej jednak definiowana jest w znaczeniu szerszym jako „zasada porządkowania / klasyfikacji świata społecznego” (Mach 1994, s. 10, Babiński 1997, s. 84) lub „rzeczywistość istniejąca w świadomości ludzi, którzy uczestniczą i tworzą ją, poznają siebie i swoje możliwości w środowisku, w którym wzrastają” (Znaniński 1971, s. 228) albo też jako zespół czynników istotnych z punktu widzenia całościowej samoidentyfikacji jednostki i grupy oraz określenie jej / ich przez innych” (Smułkowa 1997, s. 601). Jest też rozpatrywana jako „konstrukt wielowymiarowy” (Bausinger 1983, s. 337 za: Bokszański 1988, s. 4, Nikitorowicz 1995, s. 67), który z jednej strony – składa się ze „składników intelektualnych (wiedzy) oraz składników afektywnych (postaw)” jednostki (Babiński 1997, s. 87), z drugiej zaś – „łączy elementy osobowe systemu jednostki

z centralnymi wartościami kultury grupy, do której jednostka należy” (Nikitorowicz 1995, s. 67).

Po drugie: zarówno znaczenie węższe, jak i szersze odnosi *tożsamość* do jej posiadacza. Podkreśla się zatem, że „tożsamość jest zjawiskiem z natury swej jednostkowym, subiektywnym” (Babiński 1997, s. 82, 1998, s. 80, Bausinger 1983, s. 337 za: Bokszański 1988, s. 4, Mach 1994, s. 10, Kłoskowska 1992, s. 138). Pojawiające się odwołania do tożsamości zbiorowej / grupowej są używane w znaczeniu: sumy tożsamości / identyfikacji jednostkowych (Kłoskowska 1992, s. 138, Turner 1985 za: Nikitorowicz 1995, s. 67) lub wtedy, kiedy ma się na uwadze warunek utożsamienia, czyli relację jednostka - grupa (Babiński 1997, s. 96).

Po trzecie zatem: „tożsamość jest <<czymś>>, co jednostka lub grupa może posiadać lub w co może, a nawet powinna być <<wyposażona>>. Jest wartością jednostki i grupy, a jej brak powoduje zachwianie w skali społecznej lub jednostkowej” (Jawłowska 2001, s. 53). *Tożsamość* bowiem, będąc wspomnianą zasadą klasyfikacji, „odróżniania i definiowania przedmiotów, zjawisk, ludzi i idei oraz ustalania relacji między nimi”, wpływa bezpośrednio na powstający w każdym społeczeństwie „unikalny system znaczeń, wartości i symboli, czyli kulturę” (Mach 1994, s. 10). Jest zatem zjawiskiem „zakorzenionym w kulturze” bardziej niż „w polityce, czy strukturze społecznej” (Babiński 1997, s. 91).

Po czwarte: warunkiem *tożsamości* jest relacyjność Ja – Inny / Inni, ponieważ „podczas interakcji jednostki oraz grupy otrzymują i nadają swoim partnerom pewne jakości, wpisują ich w istniejące już kategorie, tworząc w ten sposób symboliczny (pojęciowy) model świata, który służy jako podstawa do myślenia i działania” (Warmińska 1999, s. 18, 19). Rolę interakcji w procesie tożsamościowym podkreśla bardzo wielu badaczy, między innymi Z. Bokszański (1989, 2006), A. Kłoskowska (1992, 1996), Z. Mach (1994), F. Barth (1994), G. Babiński (1997), K. Warmińska (1999), A. Jawłowska (2001) itd. Z tego też powodu zwraca się uwagę na to, że *tożsamość* może być i jest zmienna, dynamiczna, że jest zależna od kontekstu. Gdy doda się jeszcze fakt subiektywności, okaże się, że *tożsamość* jest bardziej „procesem niż stanem, będącym rezultatem tego procesu (...), jest (...) raczej postulatem, celem niż właściwością, sytuacją niż trwałym stanem posiadania” (Jawłowska 2001, s. 54, też: Mamzer 2002, s.49).

Do przybliżonych powyższej sposobów definiowania *tożsamości* należy dodać jeszcze to, że jest ona postrzegana jako stan – szczególnie wówczas, gdy określa się ją jako „coś”, co może być posiadane przez jednostkę czy grupę i dzięki „czemu” możliwa jest ich spójność, ale i odróżnienie od innych. Częściej jednak rozpatruje się *tożsamość* jako proces – akcentując sposób, w jaki się ją konstruuje oraz dopuszczając jej zmienny charakter. Warto zaznaczyć, że także w opisach tożsamości jako stanu zwraca się uwagę na zmienność elementów ją definiujących. Dla jednych jest to właśnie powodem chwiejności, rozmycia tożsamości, dla innych – wskazaniem możliwości poszukiwań treści, negocjacji znaczeń ważnych dla budowania definicji siebie w danej sytuacji czy kontakcie z innym człowiekiem, kulturą etc. Tożsamość jest tu zatem rozpatrywana jako efekt wyborów i wpływów, co szczególnie jest podkreślane przez naukowców zajmujących się nowoczesnością i ponowoczesnością (np. Z. Bauman).

Rozróżnienia terminologiczno - pojęciowe

Wielu badaczom stwierdzenie wieloznaczności, złożoności, zmienności czy kontekstualności *tożsamości* nie wystarcza. Dlatego obserwuje się w literaturze antropologicznej, psychologicznej czy socjologicznej próby jej sprecyzowania. Jednym ze sposobów jest wyodrębnienie ze zjawiska wieloaspektowej *tożsamości* jakiegoś jej elementu – aspektu, który następnie poddawany jest wnikliwemu badaniu i analizie (zależnej oczywiście od przyjętej opcji teoretycznej). W refleksji na ten temat najczęściej spotyka się zatem takie określenia, jak: *tożsamość jednostki*, *tożsamość grupowa*, *tożsamość społeczna*, *tożsamość kulturowa*, *tożsamość narodowa*, *tożsamość etniczna*, *tożsamość regionalna* itd. Poniżej prezentuję ich definicje i krótkie charakterystyki, odwołując się i cytując wybranych autorów.

Tożsamość jednostki nazywana też *tożsamością osobniczą*⁶ (np. Kłoskowska 1992, s. 138, Sadowski, Czerniawska 1999, s. 13), definiowana jest jako „poczucie wielojedni, która sprowadza do jedności różnorodność czynników składających się na jednostkę ludzką”

⁶ Czasami *tożsamość osobnicza* traktowana jest jako określenie szersze niż *tożsamość jednostki*.

(Kłoskowska 1992, s. 138); czasem jako „układ autodefinicji aktora społecznego” (Boksański 1988, s. 4) lub też jako „swoista synteza, subiektywne odzwierciedlenie instytucjonalnego porządku społeczeństwa” (Luckmann 1983, za: Szlachcicowa 2003, s. 13). Oznacza to, że w konstruowaniu obrazu siebie człowiek może korzystać z różnych odniesień, a „w zależności od kontekstu społecznego wybiera te aspekty tożsamości, które wydają mu się najbardziej adekwatne” (Mach 1994, s. 10). Zwraca się uwagę, że *tożsamość* jednostki to z jednej strony „wynik samorefleksji i poczucia jaźni” (Kłoskowska 1996, s. 88), a z drugiej „efekt percypowania informacji dotyczących własnej osoby ze strony otoczenia społecznego, analizy konsekwencji popełnianych zachowań i nieustannie dokonywanych przez podmiot porównań z innymi ludźmi” (Sadowski, Czerniawska 1999, s. 57). Ten ostatni element odnosi się do warunku koniecznego dla kształtowania tożsamości, czyli interakcji społecznej. *Tożsamość jednostki* zatem to zdolność człowieka do stwierdzenia, kim się jest i do refleksji nad miejscem, jakie zajmuje w otaczającej rzeczywistości. To również umiejętność odróżnienia się od innych.

Tożsamość grupowa (tożsamość grupy) na ogół definiowana jest jako suma tożsamości jednostek, wchodzących w skład danej grupy. Może być zatem „zbiorowością subiektywnych postaw wielu ludzi⁷ odnoszonych do własnej grupy kulturowej”⁸ (Kłoskowska 1992, s. 134) lub „wypadkową zachowań członków danego społeczeństwa i świadczyć o ciągłości danej kultury” (Nikitorowicz 1995, s. 71). Czasem też używa się pojęcia *tożsamość grupowa*⁹ jako metafory „dla określenia funkcji

⁷ Trudno tylko stwierdzić, jak wielu ludzi. Antonina Kłoskowska sama nie rozwiązuje tego problemu. Natomiast w książce pt. *Kultury narodowe u korzeni* uogólnienia buduje na podstawie analizy ok. 74 autobiografii, z których cztery należą do znanych ludzi – odwołuje się tutaj do idei badań autobiograficznych Diltheya, który także opierał swoją koncepcję jednostek reprezentatywnych na analizie autobiografii znanych ludzi, takich jak: Makiawelli, Luter, Fryderyk Wielki, Goethe, Novalis.

⁸ Warto dodać, że „grupa nie może być <<uchwycona>>, ani nie może <<uchwycić>> samej siebie poza jej elementami znaczącymi. [...] Obiekt społeczny o określonej tożsamości jest zawsze i każdorazowo obiektem danej kultury” (Banaszak-Karpińska 2003, s.157).

⁹ Według badaczy (np. Kłoskowskiej, Babińskiego) pojęcie *tożsamości grupowej* nie powinno być używane bez odpowiedniego komentarza. Zdaniem Babińskiego

elit intelektualnych, grup wzorotwórczych, wreszcie narodowego centrum i kultury głównego nurtu, kultury prawomocnej i dominującej” (Kłoskowska 1992, s. 132). Podkreśla się, że jednostki, kształtując tożsamość grupową, odwołują się do następujących pojęć: poczucia związku z daną grupą, które wspomagane jest przez podzielaną wiedzę na temat ich pochodzenia, historycznej ciągłości grupy oraz świadomości pewnej odrębności od innych. Jak bowiem stwierdza Babiński, „każda grupa budując swą tożsamość, zakreśla obszar swego świata i tworzy dystans wobec innej grupy, każda jakoś się <<oddziela>>. Czy oddzielenie jest dobrowolne, czy wymuszone, zależy od miejsca grupy w samym kontekście społecznym, jej sytuacji politycznej, prestiżu itd.” (1997, s. 92, 93). Warto dodać, że grupa utrzyma swoją tożsamość tak długo, jak długo jej członkowie będą się do niej odwoływali w procesie samookreślenia. Można zatem stwierdzić, że grupa i jej członkowie wzajemnie na siebie oddziałują w kontekście społecznym i tożsamościowym.

Tożsamość społeczna¹⁰ uznawana jest za jeden z ważniejszych elementów tożsamości, odwołuje się bowiem do określenia przynależności do jakiejś grupy społecznej¹¹. Jest więc odpowiedzią „na pytanie <<kim jestem w stosunku do innych ludzi?>> lub <<kim jest moja grupa w stosunku do innych grup?>>” (Mach 1994, s. 10). Wpływa w ten sposób na „postrzeganie siebie samego jako członka tej, a nie innej grupy, kategorii czy społeczności” (Melchior 1990, s. 23). W wymiarze

bowiem „zbiorowa tożsamość jest hipostazą” (Babiński 1997, s. 82), z kolei Kłoskowska podkreśla, że „żadna zbiorowość społeczna, do której można by odnieść pojęcie tożsamości nie ma psychicznego organu samowiedzy, produkującego coś, co można byłoby uznać za ścisły odpowiednik samoświadomości osobniczej”, zatem „niepodobna dzisiaj przyjąć dziewiętnastowiecznych organicystycznych koncepcji wspólnego sensorium społecznego organizmu” (Kłoskowska 1992, s. 132).

¹⁰ Autorem najbardziej znanej koncepcji *tożsamości społecznej* jest H. Tajfel.

¹¹ Należy zaznaczyć, że *tożsamość społeczna* jest rozpatrywana w odniesieniu do jednostki i grupy. W tym ostatnim przypadku często jest określana jako *tożsamość grupowa*. Związane jest to z definicją grupy, która w socjologii jest postrzegana przede wszystkim w kontekście celu działań i wewnętrznej organizacji usankcjonowanej interakcjami zachodzącymi pomiędzy członkami tejże grupy. Grupa jest zatem postrzegana jako społeczność inaczej niż zbiorowość. Ta ostatnia choć może być społecznością, ale także może być sumą jednostek, niemającą wspólnego celu i nietworząca w związku z tym więzi społecznych.

indywidualnym jest więc definiowaniem siebie w kategoriach wyznaczanych przez grupę, do której się należy i z przedstawicielami której się je negocjuje, przez co jest efektem wzajemnych relacji międzyludzkich. W wymiarze grupowym zaś stanowi wynik kontaktów międzygrupowych. *Tożsamość społeczna* rozpatrywana jest też jako „rezultat pojęciowej klasyfikacji świata społecznego” (Warمیńska 1999, s. 18, 19, 20), ale też wypadkowa tego, co obiektywne i subiektywne (Michna 1995, s. 26, Sadowski 1991). Definiuje się zatem *tożsamość społeczną* jako „element (...) symbolicznego modelu świata, wyznaczający każdemu człowiekowi i każdej grupie miejsce w relacji do innych ludzi i grupy, w ramach uporządkowanego i posiadającego kulturowy wyraz uniwersum” (Mach 1994, s. 10).

W definicji *tożsamości kulturowej*¹² zwraca się uwagę na następujące aspekty: po pierwsze, że jest to zjawisko doświadczane przez jednostkę, ale może także stanowić charakterystykę grupy (Smolicz 1987, s. 70, Mamzer 2002, s. 108-109), po drugie, że stanowi wyraz postawy jednostki względem jej dziedzictwa przeszłości, wartości podzielanych także przez innych członków grupy, czyli tzw. podstawowych wartości (Nikitorowicz 1995, s. 67, s. 80), systemów wartości, „wartości rdzennych” (Smolicz 1987, s. 70), po trzecie wreszcie, że jest ona wynikiem zarówno kontaktów grupy w obrębie jej samej, jak i relacji z inną grupą.

Tożsamość kulturowa jest zatem postrzegana jako „proces samookreślenia się wobec jakichś <<składników>> rzeczywistości symbolicznej, kulturowego świata, pozwalających odróżnić siebie

¹² *Tożsamość kulturowa* jest jedyną z *tożsamości*, której definicję można znaleźć w *Słowniku etnologicznym*. Jest tam określona jako „najważniejszy rodzaj tożsamości zbiorowej, który polega na historycznie uwarunkowanym, kulturowym sposobie zachowania przez daną zbiorowość ludzką istnienia i ciągłości gatunku oraz równowagi biopsychicznej” (*Słownik etnologiczny*, red. Z. Staszczak 1987, s. 351-353). Z kolei w *Słowniku socjologicznym* (K. Olechnicki, P. Załęcki, Toruń 1997) odnaleźć można zarówno definicję *tożsamości*, jak i *tożsamości kulturowej*, *tożsamości płci*, *tożsamości społecznej* (s. 228), poza tym znajdują się tu wyjaśnienia takich terminów jak: *identyfikacja* (s. 81-82), *świadomość* (s. 214-215), czego brak w *Słowniku etnologicznym*.

od innych (...), zająć miejsce w przestrzeni społecznej” (Jawłowska 2001, s. 53). Należy jednak pamiętać, co podkreśla m.in. F. Barth, a za nim W. J. Burszta, że „tożsamości kulturowe są płynne, trudno więc je zaprezentować w kategoriach statystycznych i administracyjnych” (Burszta 1998, s. 135). Podkreśla on także, że współczesne dyskusje o „problemie tożsamości” odnoszą się właśnie (i przede wszystkim) do *tożsamości kulturowej* (tamże). Przykładem może być chociażby rozstrzygnięcie tej kwestii podczas Światowej Konferencji Polityki Kulturalnej, która odbyła się w Meksyku w 1982 r. Przyjęto wówczas, że *tożsamość kulturowa* to: „obrona tradycji, historii i moralności, duchowych i etnicznych wartości, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie, nie mogą jednak nigdy oznaczać nieograniczonej wierności wobec tradycji i przeszłości, nie mówiąc o stagnacji” (Bartz 1995, s. 139-140 za: Mamzer 2002, s. 108). Podkreślono więc dwa aspekty tej tożsamości – dziedzictwo kulturowe i historyczne oraz zmienność jego treści, będącą wynikiem redefinicji dokonywanej przez każde pokolenie.

*Tożsamość etniczna, tożsamość narodowa*¹³. *Tożsamość etniczna* ujmowana jest jako jedna z form społecznej tożsamości jednostki. Wyznaczają ją przynależność do grup społecznych oraz system wartości przyjęty lub dominujący w danej grupie (Babiński 1997, s. 84). W definicjach zaś podkreśla się rolę autodefinicji tworzonych na podstawie charakterystyk kulturowych danej grupy powstających w opozycji do innych grup (Warمیńska 1999, s. 23, Mach 1994, s. 10).

Tożsamość narodowa, podobnie jak *tożsamość etniczna*, stanowi element społecznej tożsamości osobniczej, jednostkowej (Kłoskowska 1992, s. 139, 1996, s. 88, Nowicka 1999, s. 117). Jest ona „stwierdzeniem istnienia podobieństwa (...) między jednostką i zbiorowością narodową. Przybierać może (...) postać (...): <<jestem tożsamy (jestem członkiem) danej grupy (narodu), ponieważ posiadam cechy charakterystyczne czy istotne tej grupy>>” (Babiński 1997, s. 86, 87). Babiński stwierdza, że na

¹³ W literaturze przedmiotu kwestia *tożsamości etnicznej* traktowana jest raczej skrótowo i charakteryzuje się ogólnością stwierdzeń. Rozbudowane są zaś rozważania dotyczące *tożsamości narodowej*. Być może wynikało to z faktu, że przez wielu autorów tożsamości te traktowane są podobnie, a czasem nawet wymiennie. Równie istotną kwestią jest nieostrość definicyjna pojęć: *naród*, *grupa etniczna*. Dlatego też ich charakterystyki przedstawiam łącznie, w jednym punkcie.

tożsamość narodową składa się postawa oparta na wiedzy o posiadaniu pewnych cech oraz ocena tej postawy. Temu drugiemu składnikowi przypisuje on istotną rolę w kształtowaniu tożsamości narodowej: „o tym, czy jakaś wiedza włączona jest do tożsamości decyduje nie posiadanie tej wiedzy, lecz jej ocena, uznanie pewnych faktów za szczególnie ważne, własne” (Babiński 1997, s. 84). Argumentuje w ten sposób: jeśli wiedza zabarwiona jest oceną pozytywną, wówczas można mówić o identyfikacji, utożsamieniu się z grupą, jeśli zaś jest wartościowana negatywnie, to „tożsamość może być postrzegana jako balast” (tamże, s. 87).

Za podstawę *tożsamości narodowej* (także *etnicznej*) uważa się natomiast „kulturę formującą swoisty sposób życia zbiorowości, kulturę, która posiada pewien ogólny <<styl>>” (Boksański 1995, s. 11, też Kłoskowska 1996, s.100, Edensor 2002, s. 10). *Tożsamość narodowa* będzie się zatem odnosić do poziomu indywidualnego (opisywanego za pomocą właściwości psychologicznych jednostki), jak i poziomu społecznego tożsamości (opisywanego poprzez elementy kultury wspólne dla danej grupy, narodu)¹⁴ (Boski 1991, s. 140, Jarymowicz 1989, s. 90). Z kolei Z. Boksański podkreśla, opierając się na badaniach O. Ranuma, A. Zajączkowskiego, A. Kępińskiego, A. Petersona-Royce’a, że konstytutywnym elementem *tożsamości narodowej* (i *etnicznej*) jest wyobrażenie o innych (Boksański 1995, s. 13, 14). Niektórzy badacze zwracają uwagę na fakt, że *tożsamość narodowa* cechuje się „indywidualnym zróżnicowaniem i zmiennym sytuacyjnie nasileniem” (Weinreich 1990 za: Kłoskowska 1992, s. 139), przez co różny może być jej „stopień krystalizacji, od prostej normy aż po dojrzałą, zaawansowaną świadomość narodową” (Michna 1995, s. 28).

¹⁴ Paweł Boski proponuje wyodrębnienie atrybutów kryterialnych (czyli symboli kulturowych zarówno tych zapisanych w żywej pamięci historycznej, jak i tych odnoszących się do wydarzeń współczesnych) i korelatywnych (przejawiających się w zachowaniach ludzkich, będących przejawem kulturowej hierarchii wartości) oraz poddanie ich analizie (Boski 1991, s. 140-142). Z kolei L. Holy, rozważając naturę tożsamości etnicznej (narodowej), wyróżnił jej dwa aspekty, które nazwał specyficznymi cechami kultury. Stanowią one wzory zachowań oraz podstawowe wartości i zasady, według których zachowania są oceniane jako kulturowo właściwe (można uznać, że jest to odpowiednik poziomu społecznego) i kulturowe niemanipulowane dane ludzkiej egzystencji - czyli cechy i właściwości dane i niezmiennie (odpowiednik poziomu indywidualnego) (Holy 1992, s. 110 za: Warmińska 1999, s. 23).

Wpływu na kształtowanie tożsamości poszukuje się w nacjonalizmie, ale tylko w określonych sytuacjach: zagrożenia lub wywieranej presji (Babiński 1997, s. 91) oraz ideologii. One określają bowiem miejsce tożsamości w systemie wartości człowieka, w jego orientacji i nastawieniu zarówno do własnego narodu, jak i innych narodów oraz wpływają na przyjęcie postawy pasywnej, neutralnej lub aktywnej. Zaznacza się także, że tożsamość może być i bywa przedmiotem manipulacji. W refleksji nad *tożsamością narodową (etniczną)* można odnaleźć także stwierdzenia dotyczące jej funkcji. A jest nią „zaspakajanie psychologicznej potrzeby osobistego bezpieczeństwa, przynależności, pamięci o własnych korzeniach i związanej z tym wspólnotowością, językiem, zwyczajami, rytuałami, religią, symbolami itd.” (Warمیńska 1999, s. 25, 26).

Tożsamość regionalna – jej pojawienie się w literaturze jest związane z rozwojem regionalizmu, a współcześnie także z refleksją nad lokalnością (w kontrapunkcie do globalizacji). Tworzenie definicji i charakterystyki jest analogiczne do sposobu przedstawionego powyżej, z tym, że zaakcentowane są treści odnoszące się do obszaru, zamieszkiwanego przez jednostkę czy grupę. Warunkiem jej zaistnienia jest bowiem „zakorzenie w przestrzeni”, do której odnoszą się powiązane z nią symbole (szeroko rozumiane, czyli język, religia, etniczność, kultura, miejsca pamięci, miejsca ważne dla przestrzeni codziennej¹⁵, krajobraz etc.) i ich znaczenia. Należy jednak zaznaczyć, że pod wpływem zmian społecznych związanych z procesem modernizacyjnym *tożsamość regionalna* została przedefiniowana. Można ją zatem rozpatrywać w ujęciu dawnym jako „konfigurację wartości i norm, wykrystalizowaną historycznie na danym obszarze w postaci specyficznej kultury, obyczajów czy sposobów życia i gospodarowania” (Bukowski 2006, s. 75), która jest podzielana przez jej mieszkańców i z którą się identyfikują. Można także odnieść się do nowszego ujęcia, w którym podkreśla się, że przesłanką dla *tożsamości regionalnej* jest świadome wykorzystanie specyficznych wartości wykształconych na danym obszarze. Podkreślenia wymaga ów

¹⁵ Na rolę przestrzeni codziennej w kształtowaniu tożsamości zwraca uwagę T. Edensor w książce pt. *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie społeczne*, Kraków 2004, szczególnie w rozdziale 2.

świadomy wybór, który jest zależny od celów, jakie stawiane są przez społeczność regionalną (a w zasadzie przez władze samorządowe i lokalne. Jednym słowem, *nowa tożsamość regionalna* traktowana jest „jako mechanizm świadomego i twórczego sięgania do tradycji w celu mobilizowania działań zbiorowych w obliczu zmieniających się uwarunkowań rynkowych i politycznych (Bukowski 2006, s. 76).

Wyróżnione powyżej tożsamości (*tożsamość jednostki, grupy, społeczna, kulturowa, narodowa, etniczna, regionalna*) prezentują przykładowe, najczęściej poddawane refleksji zakresy, wymiary tożsamości. Należy podkreślić, że w rzeczywistości zwykle nie mamy do czynienia z poszczególnymi rodzajami czy typami tożsamości, wyabstrahowanymi i wydzielonymi, raczej obserwujemy ich współwystępowanie, ponieważ wzajemnie się uzupełniają czy też są zależne od siebie.

Tożsamość a poczucie tożsamości

Wartą podkreślenia kwestią jest to, że badacze, mówiąc o tożsamości, zwykle odwołują się do jej wymiaru jednostkowego. Jest to związane między innymi z faktem, że materiał, którym operują i który stanowi dla nich podstawę weryfikacji stawianych tez czy tworzonych teorii, pochodzi z badań jakościowych (np. Michna 1995, Kłoskowska 1996, Babiński 1997, Warمیńska 1999, Mamzer 2002 itd.). Dlatego też innym jeszcze rozróżnieniem dokonywanym przez autorów jest wskazanie dwóch aspektów zagadnienia tożsamości. Pierwszym jest tożsamość jednostki w sensie obiektywnym, zewnętrznym. Chodzi tu o odpowiedź na pytanie „kim jednostka jest?”, czyli jak jest postrzegana przez innych. „Każdej jednostce przysługuje <<tożsamość>> w sensie <<obiektywnym>> czy <<zewnętrznym>>, o ile jednostka ta zostanie wyodrębniona spośród innych jednostek przez jakiegoś <<innego>> (może być nim badacz czy partner interakcji)” (Melchior 1993, s. 231). Drugim jest poczucie tożsamości jednostki, czyli subiektywny sposób postrzegania siebie przez jednostkę. By móc o nim mówić, jednostka „musi posiadać - przynajmniej w pewnym stopniu – świadomość własnych atrybutów i doświadczeń, jakie składają się zarówno na jej odrębność, jak i na jej podobieństwo z innymi, na jej poczucie ciągłości w czasie i przestrzeni oraz poczucie uczestnictwa w zmieniającej się sieci stosunków społecznych” (Melchior 1993, s. 231). Istotnymi

warunkami poczucia tożsamości jednostki jest zatem **poczucie tożsamości osobistej** – czyli świadomość własnej spójności w czasie i przestrzeni, **poczucie tożsamości społecznej** – czyli poczucie przynależności jednostki do różnych grup i kategorii społecznych oraz **poczucie zakorzenienia** – czyli wiedza o własnych „korzeniach”: o społecznym, historycznym i kulturowym pochodzeniu jednostki (Melchior 1990, s. 26, 27). To dzięki poczuciu tożsamości jednostka może „funkcjonować w zbiorowości z zachowaniem subiektywnego przeświadczenia o własnej odrębności i niepowtarzalności” (Nikitorowicz 1995, s. 8, 9). Dlatego jest ono „ważnym, a często bardzo ważnym uświadamianym kompleksem czynników kulturowych tożsamości, ale nigdy nie jest jedynym” (Kłoskowska 1992, s. 138).

Warto zaznaczyć, że badania jakościowe odwołują się raczej do *poczucia tożsamości badanych* – ich subiektywnego widzenia siebie czy grupy – niż do *tożsamości obiektywnej*.

Modele teoretyczne tożsamości

Innym jeszcze podejściem do problematyki tożsamościowej, definicji pojęcia, teorii z nią związanych i koncepcji było pogrupowanie ich w tzw. modele teoretyczne tożsamości. Miały one za zadanie – z jednej strony – uporządkować refleksje na temat tożsamości, z drugiej zaś – podkreślić różne aspekty tego pojęcia oraz wskazać zakres zainteresowań badaczy, opowiadających się lub przypisanych do poszczególnych modeli. I tak, najczęściej przywoływaną w literaturze, chociaż nie jedyną¹⁶, jest typologia zaproponowana przez R. Robbinsa¹⁷ w tekście „Identity Culture and Behaviour” z 1973 roku. Robbins wyodrębnił trzy modele tożsamości: model zdrowia, model interakcyjny oraz światopoglądowy. Wielu badaczy jednak, np. Z. Bokszański (1988), G. K. Breakwell (1986) czy M. Melchior (1990), traktując ten podział jako podstawę porządkującą analizy zjawiska tożsamości, uzupełnia go

¹⁶ Kwestiami porządkującymi refleksje dotyczące tożsamości, grupującymi definicje i teorie na jej temat zajmowali się także R. Harré (w 1976 r.), P. Pataki (w 1980), J. Blacking (w 1983), A. Weigert (w 1986).

¹⁷ Bokszański twierdzi, że popularność typologii Robbinsa polega na tym, że dąży on do skonstruowania dostatecznie ogólnych modeli ujmowania tożsamości, wykorzystując przy tym dorobek socjologii, psychologii społecznej i antropologii kultury (Bokszański 1988, s. 7).

własnymi propozycjami i tworzy tzw. czwarty model: egologiczny (Bokszański) czy psychosocjologiczny (Breakwell, Melchior).

Pierwszym z modeli teoretycznych tożsamości, wyodrębnionych przez R. Robbinsa, jest model zdrowia. Najpełniej został on zaprezentowany przez jego twórcę E. Eriksona¹⁸. Podstawową przyjętą tezą jest stwierdzenie, że „jednostka ludzka musi być rozpatrywana równocześnie na trzech płaszczyznach: jako organizm, ego i członek grupy społecznej” (Erikson 1963, s. 36 za: Bokszański 1988, s. 8), paradygmatem zaś jest schemat rozwoju psychospołecznego jednostki tzw. „cykl życiowy” lub „osiem stadiów wieku” (Erikson 1963, s. 273 za: Bokszański 1988, s. 8). Rozważania na temat tożsamości jednostki lokowane są zatem w kontekście jej zdrowia psychicznego (w tym problemów) i umiejętności dostosowania się do otoczenia społecznego.

Drugim modelem jest interakcyjny model tożsamości. Jego istotą jest stwierdzenie, że kształtowanie tożsamości „opiera się na mechanizmach rozpoznawania, definiowania, interpretowania siebie i innych w sytuacjach wzajemnych oddziaływań” (Melchior 1990, s. 36), przez co ma charakter dynamiczny. Zadawano także pytania o charakter interakcji (jaka ona jest?) oraz warunki, w jakich zachodzi (jak jest możliwa?). W modelu tym jednostka zyskuje miano „aktora społecznego”, ponieważ „ustawicznie się przeobraża (...), odgrywa społeczne role wyposażona w powoływane interakcyjne autodefinicje” (Bokszański 1988, s. 10, 11, Warmińska 1999, s. 18, 19).

W modelu interakcyjnym można wyróżnić trzy charakterystyczne podejścia do tożsamości jednostki (Piotrowski 1985 za: Melchior 1990, s. 38, 39): pierwsze – „koncepcja siebie”¹⁹ rozumiana jako struktura postaw jednostki, nabywanych w kontaktach z innymi, szczególnie „znaczącymi innymi”, tzn. istotnymi z punktu widzenia jednostki (np. prace M. H. Kuhna); drugie – podejście dynamiczne, podkreślające

¹⁸ Bokszański zauważa, że wprowadzenie przez Eriksona terminu *tożsamość* do analiz psychologicznych, wyznaczało „ważny z poznawczego i praktycznego punktu widzenia obszar badań psychologów społecznych i psychiatrów” (1988, s. 3).

¹⁹ Rozróżnienie na *koncepcję siebie* i *obraz siebie* wprowadza R. Turner w pracy pt. *The Self-Conception in Social Interaction*, red. Ch. Gordon, K. J. Gergen, 1968, s. 93-106. *Koncepcja siebie* oznacza tyle co charakterystyka, której nie jest łatwo się pozbyć, która chociaż jest zmienna, dąży jednak do spójności; *obraz siebie* zaś to rodzaj fotografii siebie, którą postrzegamy, to wizerunek własnej osoby w danym momencie.

relacje zachodzące między *koncepcją siebie*, układem pełnionych przez jednostkę ról społecznych oraz zmiennymi *obrazami siebie* jednostki (np. prace R. H. Turnera); trzecie – podejście negocjacyjne, które zawiera dwa powyższe podejścia oraz kładzie nacisk na możliwości jednostki w kształtowaniu własnej tożsamości (np. prace E. Goffmana²⁰).

Zaprezentowany powyżej interakcyjny model tożsamości wykorzystywany jest przede wszystkim w refleksji socjologicznej, ale nawiązują do niego także antropolodzy.

Z kolei trzeci model został nazwany modelem światopoglądowym. W podstawowych tezach stwierdza się, że wpływ na przekonania i zachowanie jednostki ma sposób, w jaki ona postrzega siebie i swoją tożsamość oraz jak ją odbierają inni. Główną rolę przypisuje się tym samym „twórczej świadomości oddziaływujących na siebie wzajemnie jednostek” (Melchior 1990, s. 41). Akcentuje się zatem fakt subiektywności tożsamości jednostki oraz jej uzależnienie od kontekstu społecznego, traktując ją jako „społeczny produkt i projekt zarazem” (Melchior 1990, s. 42). Stąd jednym z celów prowadzonych analiz sytuacji jednostki w społeczeństwie jest „poznanie ogólnych <<osi>>, wokół których konstruowane są konkretne, jednostkowe sposoby postrzegania siebie” (Bokszański 1988, s. 11). Pojawiają się więc tu takie pojęcia, jak: *wartość*, *wzór kultury*, *ethos*. W tym modelu *tożsamość* rozumiana jest jako zbiór właściwości, odnoszących się zarówno do struktury społecznej, jak i antropologicznie pojmowanej kultury, ukształtowanych i podzielanych przez członków jakiejś zbiorowości, istotnych z punktu widzenia autodefinicji jednostki. Taki sposób podejścia do zjawiska tożsamości jest wykorzystywany przez badaczy, zajmujących się analizą zmian zachodzących w społeczeństwach współczesnych.

Podział Robbinsa, zawierający prezentację trzech modeli teoretycznych tożsamości jednostki, uzupełniony został o model czwarty –

²⁰ Erwin Goffman - przedstawiciel postmeadowskiego interakcjonizmu symbolicznego, posługuje się trzema pojęciami tożsamości: tożsamością społeczną, którą odnosi do procesów społecznego kategoryzowania jednostek, do przypisywania im stereotypów, określeń-etykietek; tożsamością osobistą służącą do wskazywania cech jednostek, pozwalających identyfikować ją jako niepowtarzalną, odrębną od innych oraz tożsamością ego będącą autodefinicją jednostki, jej własnymi wyobrażeniami na swój temat (Melchior 1990, s. 38). Istotną dla rozważań na temat tożsamości jest książka E. Goffmana, *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańsk 2005.

egologiczny, autorstwa Z. Bokszańskiego. Ma on stanowić obszar oddzielnej nauki, wyspecjalizowanej w badaniach i opisie zjawiska tożsamości, jej genezy, transformacji, właściwości (Bokszański 1988, s. 13, 15). W modelu tym mają znaleźć się wszystkie koncepcje tożsamości jednostki, które powstały na pograniczu refleksji psychologicznej i socjologicznej. Z kolei G. K. Breakwell oraz M. Melchior postulują, by ten model nazwać psycho-socjologicznym lub socio-psychologicznym, podkreślając tym samym jego interdyscyplinarność, polegającą na wykorzystywaniu różnych podejść do opisu tożsamości. Tożsamość jednostki bowiem opiera się na procesach psychologicznych, ale manifestuje się poprzez myślenie, emocje i działanie, jest więc to „dynamiczny produkt społeczny, tkwiący w procesach psychologicznych, które mogą być zrozumiane tylko poprzez związek z ich społecznym kontekstem i perspektywą historyczną” (Breakwell: 1986 za: Melchior 1990, s. 41, McAdams 1985, s. 18 za: Pawlak 2000, s. 131).

Definicje tożsamości zawierają zatem, z jednej strony, opis strukturalnych elementów tj. treść i jej zawartość, wartości oraz ich wymiary i relacje, a także opis dominujących procesów, w których bierze udział jednostka, czyli: asymilacja, akomodacja, ewaluacja, a z drugiej – rejestr relacji między strukturą a tymi procesami (Breakwell 1986 za: Melchior: 1990, s. 53). Zdaniem Jerzego J. Smolicza z modelu socjopsychologicznego czy też psychosocjologicznego, korzystają badacze podejmujący tematykę „tożsamości etnicznej” tacy jak R. Taft, G. de Vos czy M. M. Gordon (Smolicz 1987, s. 69).

Model psychosocjologiczny charakteryzuje „interdyscyplinarność” wykorzystywanych koncepcji teoretycznych, co powoduje, że spojrzenie na zjawisko tożsamości nabiera cech dynamicznych, może też sugerować jego procesualność²¹. Model ten uwzględnia bowiem zarówno kwestie utożsamiania się jednostki w sensie psychologicznym, jak i umożliwia spojrzenie na nią w następujących kontekstach:

- w kontekście struktury tożsamości – w wymiarze jej treści i wartości oraz zachodzących między nimi relacji i procesów ją kształtujących;
- w kontekście społeczno-kulturowym poprzez wskazanie struktur przynależności oraz relacji międzygrupowej oraz poprzez procesy

²¹ Takie podejście w badaniach nad tożsamością reprezentuje według M. Melchior G. K. Breakwell w pracy pt. *Coping with Threatened Identities*, Londyn 1986.

wpływu społecznego i kulturowego na utworzenie wielopostaciowego ideologicznego środowiska tożsamości, w którego skład wchodzi systemy wartości i przekonań obecne w wyobrażeniach (o sobie i innych) oraz normy, dotyczące zarówno treści, jak i wartości tożsamości jednostek;

- w kontekście historycznym, pozwalającym dostrzec, że tożsamość podlega zmianom pod wpływem wydarzeń historycznych (czy historyczno-politycznych).

Tak rozważana *tożsamość* daje odpowiedź na pytania o sposób kształtowania tożsamości, jej źródła i odwołania; o zagrożenia tożsamości i ich powody, a także o sposoby radzenia sobie z nimi, wreszcie określa, co powoduje aktywność jednostki.

Podsumowując rozważania, które znalazły się w części pierwszej artykułu należy podkreślić, że:

1. *tożsamość* jest zjawiskiem złożonym, zmiennym i kontekstowym, które powinno się rozpatrywać w aspekcie subiektywnym, psychologiczno-społecznym i kulturowym;
2. rozróżnienia na *tożsamość jednostki*, *tożsamość grupy*, *tożsamość społeczną*, *tożsamość kulturową*, *tożsamość narodową*, *tożsamość etniczną*, *tożsamość regionalną* itd. stanowią aspekty lub też wymiary większej całości, którą można nazwać *tożsamością całkowitą*, w której się przenikają wzajemnie i uzupełniają;
3. daną *tożsamość* można rozważać w odniesieniu do grupy lub jednostki. Ważne jest więc, by dokonać rozróżnienia²² przyjętej perspektywy. Tak czyni także większość cytowanych badaczy, podkreślając jednostkowy, subiektywny wymiar omawianych tożsamości (oprócz *tożsamości grupowej*). W zaprezentowanych charakterystykach można odnaleźć elementy, które są dla nich

²² Melchior zauważa, że na przykład „termin <<tożsamość społeczna>> w odniesieniu do grupy obejmuje zupełnie inny zakres zjawisk, niż stosowany w odniesieniu do jednostki. A zatem ten sam termin odsyłać będzie do zgoła odmiennych obszarów badań” (1990, s. 21). Podobnie będzie z *tożsamością narodową*, *tożsamością etniczną*, *tożsamością kulturową* itp. Zdarza się jednak, że autorzy stosują je wymiennie i wówczas dopiero zawartość treściowa może wskazać właściwe ujęcie (np. E. Nowicka 1999).

wspólne, a zatem należy uznać, że są istotne z punktu widzenia analizowanego zjawiska tożsamości. Są nimi:

- wspomniane już stwierdzenie odniesienia do „posiadacza” tożsamości: grupy lub jednostki; określenie jej jako postawy, zachowania, sposobu definiowania, odnoszących się zarówno bezpośrednio do siebie (autodefinicja) i/lub do grupy i charakterystycznej dla niej kultury („pojęciowej klasyfikacji świata”);
- przynależność – rozumiana jako odwołanie się do związku z daną grupą, popartą świadomością jej ciągłości historycznej oraz świadomością odrębności od innych;
- kontakty oraz relacje międzyludzkie i międzygrupowe oraz sytuacyjność rozumiana jako zależność od kontekstu społecznego i/lub kulturowego.

II. Poszukiwania odpowiedzi na pytania: „kim jestem”, „gdzie należę”

Zagadnienie *tożsamości* jest jednak nie tylko problemem teoretyczno-metodologicznym, ale także problem każdego z nas. Pytania o *tożsamość* towarzyszą człowiekowi od dawna, zmienne są tylko odpowiedzi na nie. I tak, dawniej określenie siebie, swojego miejsca było odzwierciedleniem ówczesnej rzeczywistości społecznej, przez co nie było problematyczne i nie pojawiała się często. „Każdy wie, kim jest każdy inny i kim jest on sam. Rycerz jest rycerzem, a chłop chłopem – zarówno dla innych, jak i dla siebie” (Berger, Luckmann 1983, s. 250 za: Bokszański 2006, s. 18). Przełomem w takim postrzeganiu były zmiany społeczne zachodzące w XVIII i XIX w., dzięki którym jednostka została „uwolniona – dzięki egalitaryzmowi – od swojego społecznego przeznaczenia, narzuconego przez jej pozycję w hierarchii społecznej. Od tej pory każdy człowiek mógł w zasadzie stać się tym, kim chciał być lub kim potrafił zostać” (Taylor 1995, s. 12). Przemiany stosunków społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturalnych nadal przebiegają (procesy modernizacyjne XX w.) i można stwierdzić, że są także wpisane w charakterystykę czasów nam współczesnych. Podobnie

jak mobilność ludzi²³ i potencjału ich myśli oraz dystrybucja dóbr i środków. W ich efekcie dochodzi do transformacji więzi społecznej, do coraz bardziej powszechnej anonimowości w sferze relacji międzyludzkich, przez co konieczne jest poszukiwanie nowego sposobu samookreślenia się człowieka²⁴. Proponowana różnorodność stylów życia, owo wspomniane na początku artykułu balansowanie między możliwościami wpływają na indywidualizację tożsamości – przez co staje się ona czymś osobistym i wybranym. Dzisiejsze definiowanie siebie może więc być mniej lub więcej refleksyjnie tworzone przez jednostkę, ale jest przede wszystkim jej subiektywnym projektem (por. Giddens 2001, s. 267), choć zdeterminowanym przez czynniki zewnętrzne takie, jak kontekst kulturowy, pochodzenie, płeć etc. Jeden z elementów tego refleksyjnego projektu siebie może stanowić także region – miejsce, w którym mieszkam, skąd pochodzą moi przodkowie, moja mała ojczyzna. Perspektywa ta jest tym bardziej ważna, że – jak zauważa M. Kempny – współcześnie mamy do czynienia z renesansem lokalności²⁵, co jest reakcją na globalizację – jeden z wyróżników przemian społecznych (Kempny 2004, s.150).

Od II połowy XX wieku można mówić również o powrocie do idei regionalizmu. Jednak dzisiejsze rozumienie regionalizmu rysuje się nieco odmiennie od tradycyjnych koncepcji regionalistycznych z XIX i pocz. XX w. Wówczas kładziono akcent przede wszystkim na walorach krajobrazu przyrodniczego i kulturowego oraz na ich ochronie lub walce

²³ Ten aspekt w kontekście tożsamości i jej charakterystyki rozpatrywany jest przez Zygmunta Baumana.

²⁴ Bauman wyróżnia cztery wzory osobowe, używając metafory: spacerowicza, włóczęgi, turysty i gracza, będące odpowiedzią na realia, w których przychodzi żyć człowiekowi. I tak: spacerowicz oznacza współczesną anonimowość i odizolowanie (wirtualne, mentalne) i „przechodzenie” obok, dokonywanie interpretacji, ale tylko na własny użytek, bez wpływu na innych; włóczęga to wymykanie się spod kontroli instytucji społecznych – traktuje zatem dany stan jako chwilowy; turysta zaś sam decyduje czy chce, np. podróżować, poza tym demonstruje swą odmienność. Te trzy wzorce wskazują na mobilność i kontekst, jaki stanowi kontakt z inną kulturą. Ostatni z wzorów – gracz koncentruje się wokół tego, czym jest ryzyko w życiu (Bauman 1993, s. 25-30). Bauman zaznacza, że wszystkie te typy były obecne i wcześniej, ale funkcjonowały rozdzielnie, współcześnie zaś mogą współwystępować w człowieku (niejednokrotnie nakładając się na siebie).

²⁵ Bardzo interesującą jest w tym kontekście praca zbiorowa pod redakcją J. Kurczewskiej, *Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność*, Warszawa 2004.

o nadanie/przywrócenie im znaczenia. Stawało się to podstawą podejmowanych działań społecznych²⁶, ale też było wpisane w kontekst odrodzenia narodowego. Współcześnie zaś regionalizm to: z jednej strony aktywność lokalnych działaczy regionalnych (regionalistów – pasjonatów), ale też organizacji – towarzystw, np. miłośników ziemi x, na rzecz danej społeczności lokalnej i jej miejsca (miejscowości, okolicy, regionu), a z drugiej – powiązanie z procesami rozwojowymi samorządności i demokracji. W tym drugim ujęciu jest traktowany jako świadomie prowadzona polityka na szczeblu samorządowym, która służy mobilizacji i wykorzystaniu lokalnego potencjału społecznego, ekonomicznego, ale także kulturowego. Celem jest bowiem kształtowanie postawy zaangażowanej, prospołecznej, przedsiębiorczej, odpowiedzialnej za losy i rozwój miejscowości czy regionu, z którą/którym jest się związanym. Łatwo zauważyć, że treści związane z kulturą czy historią stanowią w tych działaniach jeden z elementów, a nie cel sam w sobie. Dlatego też często używa się określenia: „nowy regionalizm” (Bukowski 2006, s. 74).

W tak zarysowanym kontekście warto powrócić do kwestii tożsamości, a szczególnie tego jej wymiaru, który będzie odwoływał się do „poczucia zakorzenienia”. To zakorzenienie może odnosić się zarówno do historii, kultury, ale także przestrzeni. Ten ostatni element wydaje się nadal jednym ze stabilniejszych i istotniejszych elementów w konstruowaniu tożsamości społeczno-kulturowej człowieka. Przestrzeń dostarcza bowiem miejsc i symboli wraz z właściwą im semantyką, nadawaną poprzez doświadczenie – niejednokrotnie bezpośrednie, przez co pozwala zidentyfikować oraz zsolidaryzować się z takim obszarem i innymi ludźmi, którzy tu zamieszkują. Taką przestrzenią może być także region²⁷, zarówno ten w ujęciu kulturowym,

²⁶ I to zarówno działań prowadzonych w ramach regionalistycznych ruchów społecznych, jak i działań politycznych.

²⁷ Definicje regionu odwołują się przede wszystkim do trzech podstawowych elementów: przestrzeni, zbiorowości i ustalonych stosunków władzy – więcej: patrz J. Damrosz, *Region i regionalizm (studium interdyscyplinarne)*, Warszawa 1987, H. Kubiak, *Region i regionalizm. Próba analizy typologicznej*, „Przegląd Polonijny”, 1994, R. 20, z.1, s. 5-40. Ja przyjmuję definicję regionu jako wytworzonej żywiłowo w długim procesie historycznym całości przestrzenno-społecznej, o sobie właściwej kulturze, świadomości „my” i działaniem społecznym zdeterminowanych przez ten typ świadomości. Należy więc wyróżnić trzy aspekty rzeczywistości (które można poddać analizie): substrat materialny, sferę wspólnoty kulturowej i aktywności społecznej.

jak i administracyjnym. Treści, jakie niesie ze sobą, mogą być zatem różne i nie muszą oznaczać odniesień do tradycyjnych elementów (np. język, kultura, religia etc.), choć często to właśnie one poddawane są reinterpretacji. „Każde miejsce posiada jakiś zbiór atrybutów, decydujących o niepowtarzalnym charakterze jego krajobrazu i mieszkańców” (Dubos 1986, s. 12 za: Petrykowski 2003, s. 98). Podkreślić jednak należy, że to od tych ostatnich zależy, co będzie znajdowało się w tym zbiorze, co będzie stanowić o tej wyjątkowości. Możliwość wyboru, indywidualizm są również wpisane we współczesny projekt siebie. Podkreśla on także świadome wykorzystywanie elementów, m.in. tradycji (dziedzictwa kulturowego²⁸ grupy, jej historii itd.), przez co można stwierdzić, że jest to bardziej racjonalne działanie niż emocjonalne przeżywanie i doświadczanie. Jednakże pragmatyzm czy racjonalność nie wykluczają emocji, przeżywania, a jedynie je osłabiają.

Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: *kim jestem* i *gdzie należą* to odniesienie się do otaczającej nas rzeczywistości, przy jednoczesnym dialogu z przeszłością. *Tożsamość regionalna* może stanowić jedną z takich odpowiedzi. Daje bowiem możliwość czerpania z zasobu wiedzy o społeczności i jej historii, kulturze etc., określonego terytorialnie oraz jego twórczą interpretację. Pozwala więc uchwycić specyfikę miejsca, grupy tu zamieszkującej „od wewnątrz” i wykorzystać ją jako stabilizator dla balansującej między możliwościami tożsamości, ale może także być narzędziem mobilizacji społecznej, tak niezbędnej w dzisiejszych realiach.

Zamiast zakończenia...

Rozważania o i wokół tożsamości człowieka przywołują szereg kwestii i zagadnień, które są w nie włączane, a dotyczą m.in. dziedzictwa, tradycji, zróżnicowania etnicznego, kulturowego itd. Wszystkie one stanowią ważne punkty refleksji i wymagają uwagi nie tylko na poziomie naukowym czy badawczym, ale także życia

²⁸ Warto dodać, że pojęcie *dziedzictwo kulturowe* staje się coraz bardziej popularne (co jest łączone z przyjęciem i ratyfikowaniem Konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego w 1972 r., a od 2003 r. niematerialnego) i coraz częściej zastępuje się nim zbliżone zakresowo pojęcie *tradycja*. Za *dziedzictwo kulturowe* uznaje się te treści kultury (materialnej i niematerialnej), które są wybrane poprzez pozytywne ich waloryzowanie, z uwagi na ich rolę w kształtowaniu tożsamości jednostki i grupy oraz legitymizowanie władzy.

codziennego. Dlatego warto przyjrzeć się im szczególnie z perspektywy społeczności lokalnej – tej najbliższej nam. Tam bowiem można znaleźć powody i przyczyny przyjmowanych rozwiązań i strategii życiowych. Wśród zagadnień do zastanowienia należy wymienić:

- odwoływanie do tradycji, które może przybierać różne formy – począwszy od formy sprzeciwu wobec dezintegracji świata współczesnego, po wykorzystywanie wybranych treści kulturowych, charakterystycznych, np. dla jakiegoś regionu jako wizytówki grupy, miejsca, regionu – czyli wykształcenie produktu regionalnego;
- przekaz dziedzictwa kulturowego, historycznego regionu – tego przekazywanego w transmisji międzypokoleniowej czy też poprzez media;
- zróżnicowanie etniczne, religijne – nie tylko stwierdzenie jego istnienia, ale poznanie odmienności i wykorzystanie w odniesieniu do projektu siebie i grupy, a także jako charakterystykę regionu;
- zróżnicowanie społeczne – widoczne we wciąż funkcjonujących w świadomości etosach: szlacheckim, chłopskim, mieszczańskim etc.

Bibliografia

Babiński G.

1997 *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

1998 *Metodologiczne problemy badań etnicznych*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

Banaszak-Karpińska E. 2003 *Kategoria tożsamości zbiorowej w socjologii*, w: *Biografia a tożsamość*, red. I. Szlachcicowa, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 153-194.

Bauman Z.

1993 *Ponowoczesne wzory osobowe*, „Studia Socjologiczne”, nr 2, s. 7-31.

2001 *Tożsamość jaka była, jest i po co?*, w: *Wokół problemów tożsamości*, red. A. Jawłowska, Warszawa: Wydawnictwo LTW, s. 8-25.

Boksański Z.

1988 *Tożsamość jednostki*, „Kultura i Społeczeństwo”, t 32, nr 2, s. 3-17.

-
- 1989 *Tożsamość - Interakcja - Grupa*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- 1995 *Obrazy innych etnicznie a tożsamość narodowa*, „Kultura i Społeczeństwo”, z. 4, s. 11-24.
- 2006 *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa: PWN.
- Boski P. 1991 *Studia nad tożsamością narodową Polaków w kraju i na emigracji: zmiany w składnikach kryterialnych i korelatywnych*, „Kultura i Społeczeństwo”, z. 4, s. 139-151.
- Bukowski A. 2006 *Władza, terytorium, tożsamość. Społeczne konstruowanie regionu*, w: *Zarządzenie przestrzeni. Globalizacja, etniczność, władza*, A. Bukowski, M. Lubaś, J. Nowak, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 73-114.
- Burszta W.J. 1998 *Wspólna Europa, globalizacja i medialność: aspekty tożsamości współczesnej*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, z. 12, 13, s. 135-140.
- Damrosz J. 1987 *Region i regionalizm (studium interdyscyplinarne)*, Warszawa: Instytut Kultury.
- Edensor T. 2002 *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giddens A. 2001 *Nowoczesność i tożsamość „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Warszawa: PWN.
- Goffman E. 2005 *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Grzegorek T. 2000 *Tożsamość a poczucie tożsamości. Próba uporządkowania problematyki*, w: *Tożsamość człowieka*, red. M. Gałdowa, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 53-70.
- Identyfikacja (hasło) 1981 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa: PWN, s. 766.
- Jawłowska A. 2001 *Tożsamość na sprzedaż*, w: *Wokół problemów tożsamości*, red. A. Jawłowska, Warszawa: Wydawnictwo LTW, s. 51-78.
- Kempny M. 2004 *Tradycje lokalne jako podstawa kapitału społecznego. Co tradycja może znaczyć dla społeczności lokalnej w dobie globalizacji*, w: *Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność*, red. J. Kurczewska, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 148-163.

Kłoskowska A.

1992 *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1, s. 131-141.

1996 *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa: PWN.

Kubiak H. 1994 *Region i regionalizm. Próba analizy typologicznej*, „Przegląd Polonijny”, R. 20, z. 1, s. 5-40.

Mach Z. 1994 *Procesy rekonstrukcji tożsamości społecznej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Nomos”, nr 7/8.

Mamzer H 2002 *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Melchior M.

1990 *Społeczna tożsamość jednostki (w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonym w latach 1944-1955)*, Warszawa.

1993 *Kategoria tożsamości jako wyzwanie badawcze*, w: *Kulturowy wymiar przemian społecznych*, red. A. Jawłowska, M. Kempny, E. Tarkowska, Warszawa: s. 229-244.

Michna E. 1995 *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

Nikitorowicz J. 1995 *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.

Nowicka E. 1999 *Długie trwanie narodu. Sens polskości w dziesięć lat później*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 48, nr 2, s. 111-125.

O'Brien M. 2001 *Esej o płynnej tożsamości*, w: *Wokół problemów tożsamości*, red. A. Jawłowska, Warszawa: Wydawnictwo LTW, s. 26-35.

Pawlak J. 2000 *Paula Ricoeura koncepcja tożsamości narracyjnej*, w: *Tożsamość człowieka*, red. M. Gałdowa, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 127-138.

Petrykowski P. 2003 *Edukacja regionalna. Problemy podstawowe i otwarte*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Pojęcie (hasło) 1984 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 2, Warszawa: PWN, s. 768.

Sadowski A. 1995 *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.

-
- Sadowski A., Czerniawska M. 1999 *Tożsamość Polaków na pograniczach*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Smolicz J.J. 1987 *Wartości rdzenne a tożsamość kulturowa*, „Kultura i Społeczeństwo”, z.1, s. 59-75.
- Smułkowa E. 1997 *Wokół problemu poczucia tożsamości mieszkańców Białorusi*, „Przegląd Wschodni”, t. IV, z 3(15), s. 597-609.
- Szlachcicowa I. 2003 *Trwanie i zmiana: międzygeneracyjne różnice w strategiach opracowania zmiany społecznej*, w: *Biografia a tożsamość*, red. I. Szlachcicowa, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 11-41.
- Taylor C. 1995 *Źródła współczesnej tożsamości*, w: *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy z Castel Gandolfo*, red. K. Michalski, Kraków: Wydawnictwo Znak, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego, s. 9-21.
- Tożsamość (hasło) 1981 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 3, Warszawa: PWN, s. 519.
- Tożsamość kulturowa (hasło) 1987 *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa: PWN, s. 351-353.
- Warمیńska K. 1999 *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków: Universitas.
- Znanięcki F. 1971 *Nauki o kulturze*, Warszawa: PWN.